

ди мережі, котра масово проникаючи у всі сфери суспільства, обмежувала служіння духовенства, порушувала свободу віросповідання віруючих і водночас боролася за вивищення матеріалістично-комуністичної ідеології над релігійно-суспільною свідомістю.

Сергій Гальчак

Соціально-політична реабілітація подільських «остарбайтерів» у період «хрущовської відлиги»

Із здобуттям Україною незалежності все більше вітчизняних дослідників звертається до теми долі українських «остарбайтерів». Цьому сприяють нові історичні реалії, доступ до раніше утаємничених архівних джерел, а також відмова дослідників від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, кон'юнктурних висновків, їх бажання по-новому, неупереджено і об'єктивно, на перспективних методологічних засадах, поглянути на події Другої світової війни. Так, відомий український історик О. Є. Лисенко сфокусував увагу на визначенні місця «східних робітників» у соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства. В дослідженні «Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії»¹ він наголошує, що «остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Це дало йому підстави виокремити колишніх «східних робітників» у самостійний тимчасовий соціум.

Поряд з вивченням життя та рабської праці невідьків у нацистському рейху посилився науковий інтерес до висвітлення проблем повернення примусових робітників із Сходу на

¹ *Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В. А. Смолій; Ред. кол.: О. С. Артемов, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко та ін.; Упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. – К., 2006. – С. 7–14.*

батьківщину. Цьому, зокрема, присвячені статті О. В. Янковської «До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни»², В. Холодницького «Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни»³, Т. В. Пастушенко «Репатріація українських “остарбайтерів” на Батьківщину: 1944–1947 рр.»⁴, С. Д. Гальчака «Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб»⁵, «Антигітлерівська коаліція і питання репатріації “східних робітників”»⁶, «Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації “східних робітників”»⁷, «Ідеологічні аспекти репатріації “остарбайтерів”-подолян в умовах “холодної війни”»⁸, О. В. Буцько «Створення

² Янковська О.В. До питання про долю українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.

³ Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжн. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам’янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.: Доп. та повідом. / Українське Історичне Т-во; Ін-т історії України НАНУ; Кам’янець-Подільський держ. ун-т. / Ред: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам’янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 414–425.

⁴ Пастушенко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136.

⁵ Гальчак С.Д. Організаційні заходи Радянського Союзу з підготовки до репатріації переміщених осіб // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський нац. ун-т внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 188–200.

⁶ Гальчак С.Д. Антигітлерівська коаліція і питання репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 29. – С. 157–166.

⁷ Гальчак С.Д. Фільтрація як обов’язковий елемент репатріації «східних робітників» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 412–420.

⁸ Гальчак С.Д. Ідеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів»-подолян в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 221–237.

і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946»⁹, «Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.)»,¹⁰ «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину»¹¹.

Серією публікацій О. В. Буцько чи не першою подала загальну структуру та характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні. На широкому полі матеріалів архівів України та Російської Федерації показала основні аспекти цієї складної і суперечливої теми: особливості репатріації військовополонених та цивільних осіб, діяльність обласних репатріаційних органів в Україні, правові, соціальні та моральні проблеми репатріантів після повернення на Батьківщину. У статті «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину» дослідниця підкреслює, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. «...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні». Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому «після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинилися у таборах Вітчизни». Не обминула така гірка доля й багатьох «остарбайтерів». Сама ж репатріація з її обов'язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі додому теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців...

Однак загалом в активі українських учених-істориків зовсім мало робіт, у яких висвітлювалася б доля «остарбайтерів» після

⁹ Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 206–212.

¹⁰ Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946) // Сторінки воєнної історії України: Зб. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 143–158.

¹¹ Буцько О.В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – Вип. 2. – С. 148–162.

повернення на Батьківщину, їх життя в умовах радянської дійсності.

Мета пропонованої статті — певний аналіз соціально-політичної реабілітації «остарбайтерів»-подолян у період так званої «хрущовської відлиги», коли в СРСР було зроблено перші кроки по десталінізації суспільства.

Актуальність публікації зумовлена саме дефіцитом відповідних досліджень, зростаючим інтересом громадськості до суперечливого функціонування радянської тоталітарної системи, тих сторінок її історії, котрі протягом тривалого часу зображувалися у далекому від реальності світлі або ж замовчувалися, як у випадку з «остарбайтерами». Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні більш ґрунтовних праць про долю соціальних груп — жертв війни, з історії подільського регіону, України післявоєнного періоду.

В роки нацистської окупації із Вінницької та колишньої Кам'янець-Подільської областей (*тут і далі адміністративно-територіальний поділ на післявоєнний період*) гітлерівськими загарбниками насильно було вивезено близько двохсот тисяч цивільних громадян. Ті, котрі повернулися по завершенню війни додому, зіткнулися з чималими труднощами у себе на Батьківщині. Віднесені до категорії вірогідних ворогів народу, вони не стали, як уявлялось, вільними людьми, а виявились безправними виконавцями волі сталінської командно-адміністративної системи. Незадовільними були їхні житлово-побутові умови, часто-густо порушувалися конституційні права і свободи. Від них повсюдно вимагалась лише ударна праця, беззастережне виконання намічених партійно-державними органами трудових рубежів.

Становище дещо поліпшилося після смерті Й. В. Сталіна (5 березня 1953 р.). Політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ'ї народу, потребувала модернізації, а суспільство — десталінізації. Це розуміли обраний у вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС М. С. Хрущов, який наважився на певні демократичні кроки, найбільш наближені до нього члени із «колективного керівництва» — президії Центрального Комітету партії. І хоч політичний режим нового радянського лідера не суттєво відріз-

нявся від сталінського, «...він уже не міг використовувати масові репресії як засіб, що регулював і контролював суспільно-політичне життя. Природа режиму не змінилася., але змінилися обставини, в яких змушені були діяти нові правителі Кремля. Влада повинна була налагодити діалог з суспільством, щоб пропоновані цінності радянського способу життя не розходилися аж надто виразно з реальною дійсністю. Інакше кажучи, в людей треба було вселити соціальний оптимізм. Кожен член суспільства мав відчутти, що держава робить для нього максимум можливостей, що сьогодні йому живеться краще, ніж учора, а завтра буде краще, ніж сьогодні. Насамперед треба було позбавитися законсервованих в роки пізньої сталінщини нестатків та злигоднів воєнного і довоєнного часу»¹², домогтися, щоб пересічні громадяни менше боялися існуючого репресивного монстра — власної держави.

27 березня 1953 р. було опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію». На волю вийшли майже 1,2 млн. в'язнів ГУЛАГу. Серед них й окремі колишні «остарбайтери», котрі в силу різноманітних обставин опинилися в таборах Вітчизни. Так, уродженець с. Михайлівки Вороновицького району О. І. Миколинський у квітні 1948 р. був позбавлений волі за висловлене невдоволення колгоспними порядками. Оскільки йому інкримінувалась антирадянська агітація, покарання відбував за межами України. Проте, потрапивши під амністію, не мав права повертатися додому і змушений був проживати в Ростовській області...¹³

Амністовано значну частину засуджених, позбавлених волі на підставі післявоєнних указів, які визначали суворі покарання за крадіжки державного, колгоспного та особистого майна, за посадові злочини, самовільне відлучення з роботи тощо.

Восени 1953 р. були ліквідовані головні інструменти масового терору — військові трибунали МВС і Особлива нарада МВС СРСР. Ці позасудові органи мали право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення громадян.

¹² Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). – К.: Видав. дім «Лі-Терра», 2004. – С. 150.

¹³ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-6023, оп. 1, спр. 64988.

Влітку 1954 р. опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР, який запроваджував умовно-дострокове звільнення від подальшого відбуття покарання чи заміну його пом'якшеним покаранням. Тоді ж створено комісію Президії ЦК КПРС з розслідування репресій періоду великої «чистки» (1937–1939 рр.).

Навесні 1953 р. було ухвалене нове положення про прокурорський нагляд. Разом з указом Верховної Ради СРСР про умовно-дострокове звільнення воно відіграло велику роль у подальшому розпуску ГУЛАГу. Нарешті, на початку 1956 р. були скасовані постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ щодо підготовки і здійснення терористичних актів», а також постанови від 1 грудня 1934 р. і 14 вересня 1937 р. «Про зміни в карально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії». Табірний режим істотно пом'якшився¹⁴.

Восени 1957 р. М. С. Хрущов оголосив ще ширшу амністію, приурочену 40-й річниці Жовтневої революції. «...До листопада 1959 р. КДБ при Раді міністрів УРСР і Прокуратура УРСР переглянули 4263 тис. справ “діючого та архівного оперативного обліку”, заведених на 5481 тис. осіб. Було знято з обліку, тобто фактично реабілітовано 2684 тис. осіб, тобто 58,2 відсотки тих, на кого заводилися справи»¹⁵.

В той же час на порядку денному постало ще одне гостре питання — репресовані, яким пощастило дожити до реабілітації, залишилися без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей. Одним із перших документів, у якому зазначалися шляхи реалізації назрілих соціальних проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. за № 1655 «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих»¹⁶. Нею, зокрема, передбачалася виплата двомісячної заробітної плати за колиш-

¹⁴ Литвин В. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 605.

¹⁵ Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті... – С. 52, 53.

нім місцем роботи необґрунтовано репресованих громадян, виходячи з існуючої на день реабілітації місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У разі відсутності підприємства чи установи, в якій працював реабілітований, двомісячну заробітну плату виплачували правонаступник або відповідне міністерство. При посмертній реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім'ї незаконно засудженого, котрий пішов з життя. Хоч документ був обов'язковим до виконання, проте на місцях випадки байдужості до реабілітованих та їхніх сімей з боку партійно-державних органів були звичайним явищем...¹⁷

Певну зміну у ставленні до себе відчули й колишні «остарбайтери», хоч, як і раніше, продовжували залишатися вірогідними «ворогами народу», проте вже в не такій крайній мірі.

«У сталінські роки особливо погано до нас ставилися партійці. Особисто не раз доводилося чути від них образи типу “німецька служанка”, “німецька ганчірка” чи ще гірше... А вже як помер Сталін, одного разу на зборах в числі передовиків називають й моє прізвище. Та ще й як: “Товариш Муравська”! Від несподіванки я аж сторопіла. Прийшла додому і довго плакала. Сама не розуміла чому. Мабуть, від отого почутого слова “товариш”, від якого на душі повітліло...». (Із слів Марії Миколаївни Муравської, с. Селище Літинського району)¹⁸.

Для деякого із колишніх «східних робітників» привідкрилася навіть дорога для вступу в партію.

«...В 1957 р. я поступив кандидатом у члени КПРС. Прийняли мене одним голосом у перевагу “за”, так як в моїй автобіографії вважалось негативними два показники: перший — це те, що в мене в 1938 р. був репресований батько, другий — це те,

¹⁶ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. — С. 169.

¹⁷ Місінкевич Л.Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський: ОЮМ, 2006. — Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVII — на початку XXI ст.» — С. 76, 77.

¹⁸ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 1, спр. 2865.

що я був у Німеччині, але все ж мене прийняли, оскільки багато-хто знав мого батька і вважав, що він потерпів безневинно...»¹⁹. (Із спогадів Станіслава Степановича Кригіна).

«...Коли мене приймали в партію, посилали запити. Відповідь була така: “Схоплена німцями і вивезена невідомо куди”. І тільки враховуючи те, що насильно вивезена малолітньою, мене прийняли в КІРС.

Я молюсь за людину, яка підняла голос на захист страждальців, жертв нацизму. Це найважливіше наше завоювання, що нас переставали називати зрадниками Батьківщини...»²⁰. (Із спогадів Олени Денисівни Пилипенко).

Проте щастило далеко не всім. Для абсолютної більшості колишніх підневільних робітників рейху вступ у партію так і залишався нездійсненою мрією.

«...Після Німеччини мене направили служити в армію. Був у ній до 1947 р. Потім повернувся в своє село і весь час працював на фермі доглядачем худоби... Коли мене за роботу нагородили другою похвальною грамотою, думаю, давай напишу заяву в партію, може хоч колись зав. фермою стану. Але заяви не прийняли. Пояснили, що партії, що веде людей в комунізм, потрібні люди грамотні. А ти, тобто я, неграмотний. Так я до 1984 року, до пенсії, працював на фермі тим же доглядачем...». (Із слів Сергія Микитовича Бондаря, с. Городок Дашівського району)²¹.

Значно ширше колишнім «остарбайтерам» були відкриті двері в комсомол. Причому ще задовго до «хрущовської відлиги».

«Кращі репатріанти вступають у комсомол. Це ті, які на своїй роботі показали свої кращі ділові якості. За даними обкому комсомолу за весь період прийнято 5 чол.»²², – читаємо у звіті відділу репатріації при Кам’янець-Подільському облвиконкомі за травень 1946 р.

¹⁹ Пам’ять заради майбутнього. Спогади / Вид. друге, доп. – К., 2003. – С. 137.

²⁰ Там само. – С. 334.

²¹ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 1, спр. 19462.

²² Державний архів Хмельницької області, ф. Р-338, оп. 14, спр. 2, арк. 43.

В аналогічному звіті за липень того ж року повідомляється, що ряди комсомольців Кам'янець-Подільщини помітно зросли:

«...За даними обкому комсомолу лише по семи районах прийнято в комсомол 38 чол.: по Антонінському району прийнято 7 чол., всі вони по-стахановськи працювали на будівництві залізниці... По Базалійському району прийнято 4 чол., із числа стахановців сільського господарства. По Волочиському району — 2 чол. із числа стахановців-колгоспників і 5 чол., котрі працюють на виробництві слюсарями... По Віньковецькому району прийнято 2 чол. репатріантів-колгоспників, які винятково добре працювали під час весняної сівби. По Ізяславському району в комсомол прийнято 3 чол. — стахановців заводу і 2 чол. колгоспників. По Остропільському району — 6 чол. із числа колгоспників-ударників і один стахановець — слюсар бумкомбінату [очевидно: паперового комбінату. — С. Г.], який щоденно виконує свою норму на 250 %. У додаток до сказаного ми отримали відомості від Проскурівського райвиконкому про прийняття в комсомол 8 чол. репатріантів і по Теофіпольському району 20 чоловік...»²³.

Доленосне значення для радянських людей мав XX з'їзд КПРС, на якому було розвінчано і засуджено культ особи Сталіна.

«...Наше важке становище після повернення з Німеччини заставляло думати, що в країні діється щось не те. Ми розуміли, що ворог завдав нам дуже значної шкоди, тому життя не стане кращим за місяць чи два, що злидні і нестатки — це ціна перемоги над фашистською Німеччиною, яку здобув народ під керівництвом Сталіна. Ми готові були потерпіти ті труднощі, до них не звикати. Але час йшов, а жити краще не ставало. Люди ходили голодні й обірвані. Усі, хто був у Німеччині, продовжували вважатися ворогами народу, їх, як у 37-у, могли арештувати. Ми думали, що про це не знає товариш Сталін, який, як батько, турбується про всіх, що він накінець організує ще одну перемогу — над тою несправедливістю, яка проявляється до людей... Аж тут двадцятий з'їзд Сталіна вже нема. Та про нього всі говорять... Перша думка від почутого:

²³ Державний архів Хмельницької області, ф. Р-338, оп. 14, спр. 2, арк. 58.

не може бути! Нас хочуть обманути... Але в нас радіо завжди правду каже... Чого чекати далі? А далі людям справді жити стало краще...» (Із слів Федора Петровича Смикалюка, с. Сосни Літинського району)²⁴.

Відразу ж після XX з'їзду КПРС в країні була реалізована ціла низка заходів, схвально сприйнятих населенням. У березні 1956 р. уряд скоротив тривалість робочого дня на дві години у передвихідні та передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток по вагітності і пологах — з 77 до 112 календарних днів. У квітні скасовано закон 1940 р., за яким робітники не мали права змінювати місце роботи без згоди адміністрації підприємства. Тепер вони могли залишати підприємство, після попередження адміністрації про свій намір за два тижні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Тоді ж скасовано плату за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах.

У вересні 1956 р. вийшла постанова про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, в середньому на 33 відсотки. Мінімум заробітної плати був визначений в 300 крб. на місяць у містах і робітничих селищах і в 270 крб. — у сільській місцевості.

Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР та ВЦРПС, прийнятої у вересні 1959 р., підприємства, організації та установи почали переходити на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

Порівняно з 1953 р., у 1963 р. грошова оплата трудодня зросла в 3,6 раза, в той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном — на 39 відсотків, овочами і картоплею — на 38 відсотків.

Вагомим елементом соціальної політики М. С. Хрущова стала пенсійна реформа. Новий закон про державні пенсії був ухвалений 14 липня 1956 р. Верховною Радою СРСР і введений в дію у жовтні 1956 р. Середній розмір пенсій підвищувався майже на 80 відсотків при скороченні розриву між пенсійним забезпеченням різних категорій громадян. Встановлювався

²⁴ ДАВО, ф. Р-6023, оп. 1, спр. 37841.

однаковий вік для чоловіків — 60 років, для жінок — 55 років. Уперше закон передбачав одержання пенсій при відсутності повного стажу роботи за віком (звичайно, у менших розмірах).

15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР встановила систему пенсійного забезпечення колгоспників. Право на пенсію одержували чоловіки у віці 65 років, якщо вони мали стаж роботи не менше 25 років, і жінки від 60 років при стажі роботи не менше 20 років.

Лібералізація доби М. С. Хрущова торкнулася й паспортного режиму. Керівник радянської держави не наважився поширити паспортну систему на все населення сільської місцевості, але істотно послабив паспортний режим. Послаблення паспортного режиму в містах стало помітним відразу після XX з'їзду КПРС. Припинилися, зокрема, постійні міліцейські рейди з метою виявлення непаспортизованих нелегалів. З лютого 1958 р. почалася поступова паспортизація жителів сіл, передусім приміських. Були запроваджені тимчасові паспорти: їх одержували колгоспники, які виїжджали за оргнабором робочої сили в інші області республіки, а також ті, хто виїжджав у місто на постійну роботу або навчання.

Послаблення паспортного режиму в містах слід віднести на карб загальної лібералізації політичного режиму. Часткове включення сільського населення в паспортизацію пояснювалося вже іншим: потребами промисловості в робочій силі. В усі часи радянська промисловість зростала переважно за рахунок екстенсивних чинників. В другій половині 1950-х рр. почалося реальне прискорення економічного розвитку, котре вимагало додаткового залучення робочої сили. У середині 1960-х рр. міські жителі вперше перевищили за чисельністю сільське населення УРСР.

Саме через те, що місто потребувало додаткової робочої сили, селяни, які потрапили до нього не через оргнабір, прийом на навчання або інші легальні форми, теж одержували тимчасові паспорти. Уперше їм було надане юридичне право вільного вибору місця проживання і роботи.

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». У

ній ставилося завдання в найближчі 10–12 років повністю розв'язати житлову проблему. В житлове будівництво держава спрямувала великі кошти. За короткий час Радянський Союз вийшов на перше місце в світі за темпами житлового будівництва.

За рахунок відселення або вселення в нові квартири в Україні поліпшили житлові умови за 1956–1960 рр. 8,8 млн. осіб, а в 1961–1965 рр. — 9,1 млн. осіб. Плата за житло була майже символічною: 1 крб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (відповідно — 13 коп. після грошової реформи 1961 р.)²⁵.

Ці зміни торкнулися й подільських міст. Так, в адміністративному центрі Вінниччини «...лише протягом 1956–1957 рр. за рахунок державних коштів було споруджено більше житла, ніж у перші повоєнні роки. На кінець 1956 р. житловий фонд Вінниці складався з 8,8 тис. будинків, але потреба в житлі залишалася ще гострою. В 1958 р. за рахунок державних коштів в експлуатацію було введено 19 тис. квадратних метрів житла, тобто втричі більше, ніж у 1956 р. Цим було покладено початок масового житлового будівництва у Вінниці. В цей час виникає ряд житлових масивів: на вул. Свердлова, в районі заводу залізобетонних конструкцій. Забудовано багатопверховими будинками вул. ім. Пирогова, значно розширилося робітниче селище хімкомбінату. Відбудова зруйнованих і напівзруйнованих будинків, а також приміщень для адміністративних і культурних установ змінили... вигляд центральної частини міста...»²⁶.

За словами колишнього «остарбайтера» Івана Григоровича Білоусова (м. Вінниця)²⁷, «...нас почали витягувати з того світу — із землянок, підвалів, халуп...».

Житлове будівництво стало однією з найбільш вдалих сторінок реформаторської діяльності М. С. Хрущова. За короткий строк мільйони людей, в т. ч. й чимало колишніх репатріан-

²⁵ Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті... — С. 151, 152, 158, 159, 160, 161, 165, 167.

²⁶ Вінниця: історичний нарис / Гол. ред. проф. Подолинний А.М. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — С. 235.

²⁷ ДАВО, ф. П-136, оп. 13, спр. 189, арк. 11, 12.

тів, переїхали з напівпідвалів, підвалів, комуналок і бараків у будинки з усіма комунальними зручностями. Незважаючи на економію коштів при спорудженні нового житла, контраст з попередніми житловими умовами, в яких міське населення перебувало десятки років, був надто великий²⁸.

У жовтні 1961 р. XXII з'їзд державної партії урочисто схвалив нову, третю програму КПРС. Широко пропагований вислів лідера партії і держави «сучасне покоління радянських людей житиме при комунізмі» знайшов у цьому відповідальному документі цілковите підтвердження: «У найближче десятиліття (1961–1970 рр.) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму — США... Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житлі...

У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами; відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, в СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство...»²⁹.

І хоч побудувати комунізм, наздогнати США по основних соціально-економічних показниках, як і успішно завершити ряд інших реформ, зокрема економічних, котрі торкнулися лише управлінської сфери, а не самої суті виробництва — методів господарювання, які залишалися непорушними з часів сталінської модернізації 30-х років, не вдалося, однак «хрущовська відлига» позитивно позначилася на соціальній реабілітації колишніх «остарбайтерів». Із них в значній мірі було знято ганебне тавро «ворогів народу», вони чи не вперше відчули зміну ставлення до себе — як до людей...

²⁸ Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті... – С. 167.

²⁹ Цитується за книгою В. М. Литвина «Україна в другому повоєнному десятилітті (1956–1965)». – С. 62.

Отже, політична система, що ґрунтувалася на диктатурі державної партії і абсолютному безправ'ї народу, потребувала модернізації, а суспільство — десталінізації. Це в певній мірі було здійснено під час так званої «хрущовської відлиги» — в період перебування на посадах керівника КПРС та Радянської держави М. С. Хрущова (1953–1964 рр.). Зокрема, проведено широку за масштабами амністію та реабілітацію необґрунтовано засуджених сталінським режимом громадян, реалізовано ряд соціальних реформ, найважливіші з яких пенсійна та житлова, послаблено паспортний режим. Змінилося на краще ставлення до колишніх «східних робітників»: багатьом із них було поліпшено житлові умови, на них все менше стали дивитися як на вірогідних «ворогів народу», декого з репатріантів було прийнято в партію, що в значній мірі позитивно позначилося на процесі соціальної реабілітації колишніх невільників нацистського рейху.

У плані подальшого розкриття пропонованої проблематики доречним бачиться дослідження життя українських «остарбайтерів», в т. ч. подільських, у 60–80-і рр. ХХ ст., в період незалежності України.

Михайло Немов

Осмилення виборчого процесу в УРСР представниками дисидентського руху у другій половині 1950-х – 1970-х рр.

Наукове осмилення перебігу формування дисидентського руху, ступеню його впливу на суспільно-політичні процеси в СРСР та УРСР стало одним з напрямів сучасної історіографії. За останні роки дослідники все більше уваги приділяють вивченню реакції українського суспільства на політичні кроки та економічні експерименти, здійснювані ЦК КПРС та урядом СРСР в 1960–1980-х рр.

Проблему історії дисидентського руху в Україні вітчизняні історики досліджують майже два десятиліття. Так, В. Баран вивчав процес десталінізації українського суспільства,